

Kitalált szlávok?

A korai szlávok régészeti és történeti problémái

Hozzászólások Florin Curta könyvéhez és fogadtatásához

Florin Curta: *The Making of the Slavs. History and Archaeology of the Lower Danube Region, c. 500–700.*

Cambridge University Press. Cambridge Studies in Medieval Life and Thought. Fourth Series. Cambridge 2001. OLDAL!

A közelmúltban élénk vita bontakozott ki Florin Curta a korai szlávok történetéről és régészetéről megjelent könyvével kapcsolatban.¹ A könyv felbolydulást okozott a korai szláv régészet kutatói között, angolszász tudományos körökben ünnepezték, és korszakalkotó műnek tartják. Amerikában elnyerte az Amerikai Történeti Egyesület (AHA) legnagyobb elismertségnek örvendő Herbert Baxter Adams díját a 2002-es évben. Elismerő kritikákat kapott nem csak amerikai és nyugat-európai, hanem orosz szerzőktől is.² Ezzel szemben a kelet-közép-európai térség legtöbb államában a mű vörös posztó maradt, és nagy felháborodást keltett. A tét a szláv kultúra egyedisége és ősisége volt. Könyvére a legterjedelmesebb és egyben legkritikusabb választ Gabriel Fusektől kapta a román származású floridai professzor.³

Mivel váltott ki ekkora vihart Florin Curta? A könyv állításai szerint nemcsak a szlávok anyagi kultúrája, hanem maguk a szlávok is a 6. század folyamán jöttek létre. A folyamat gerjesztője a Bizánci Birodalom volt, melyben ekkor folytak Justinianus erőépítési munkálatai, ami egyfajta kulturális sokkot okozott a Dunától északra élő „barbárok” körében. A szláv (szklavén) név Curta szerint eredetileg bizánci konstrukció, melyet arra fejlesztettek ki a Birodalomban, hogy összefoglaló elnevezésként magyarázza az Al-Duna vidéki bonyolult etnikai viszonyokat.

Az amerikai kutató megállapításaival tabukat érint. A korai szlávok régészete és őstörténete a 19. század folyamán kialakult romantikus elképzeléseken alapul, melyek szívósan tovább élnek. A téma kutatásának megalapozói Šafařík és Niederle azonos című művei volt, melyek hatása máig tagadhatatlan. Šafařík a szláv „nép” (a német terminológiában Volk) romantikus mítoszának megteremtője volt. Iordanes alapján a venethiket szlávnak tartva az ókorig követte nyomaikat és legfontosabb forrásként a nyelvet határozta meg.⁴ Az előbbi kutatóra nyilvánvalóan Herder „Volkgeist” (néplélek) elképzelése hatott, mely a mai napig meghatározza a szláv őstörténet kutatását.⁵ Niederle más legendákat teremtett, mint

¹ Curta 2001.

² Hariton 2004: 101–103; Petrov 2002; Brather 2003: 311–316.

³ Fusek 2004: 161–186.

⁴ Šafařík 1837; Šafařík 1844-ben az előbb említett könyve németül is megjelent.

⁵ Herder nép- (Volk) felfogásához lásd Brather 2004: 34–35.

például azt, hogy a szlávok a mocsár gyermekei, akik a Pripjaty-mocsaraiból vándorolnak ki, vagy a szláv népesség békés beszivárgását (infiltrációját) a bizánci területekre, ahol hamar elsajátítják a késő antik kultúrát, melynek így folytatói lesznek, s végül: a korai szláv nagycsaládon (zadruga) alapuló demokratikus társadalmi rendszert.⁶ Nem véletlen, hogy az első szláv régészeti és őstörténeti összefoglalások Prágában, a pánszlávizmus egyik fellegvárában születtek a nemzeti identitáskeresés időszakában.

Niederle munkájának folytatója és a korai szlávok régészetének másik vezéralakja Ivan Borkovský volt. A neves cseh régész korszakalkotó könyvében az úgynevezett „prágai típusú kerámiát” kizárólagos szláv etnikumjelzőnek tartotta, s ez által határozta meg a korai szlávok anyagi kultúráját.⁷

A II. világháború után a szláv őstörténet kutatásának központjává a Szovjetunió vált. Curta szerint nemcsak a kutatások tematikáját, de a várható eredményeket is a politikai tényezők határozták meg, ez volt az oka, hogy a szláv őshaza a Cseh-medencéből Ukrajna felé tolódott.⁸ Fusek a kutatástörténet politikai tényezőit túlhangsúlyozottnak érzi. Felhívja a figyelmet, hogy a politikai nyomás nem volt azonos szintű a keleti blokk különböző országaiban, ráadásul jelentős véleménykülönbségek is kimutathatók az egyes szovjet régészek között.⁹

A politikai nyomás a régészetre kétségtelenül létezett, és többek között a magyar régészeten is érezte hatását. Lehet, hogy fontosabb ugyanakkor az ideológia hatása, a korszakban a marxizmust mint fő magyarázó elvet senki sem kérdőjelezhetette meg. Ugyanilyen nagy hatása volt a marrizmusnak,¹⁰ mely a nyelvet mindenfajta politikai és kulturális változás hű tükörképének, megkövült történelemnek tekintette.¹¹ A szláv őstörténeti kutatások másik fő elindítója maga Sztálin volt, aki 1937-ben megjelent könyvében a Szovjetunió népei történetének megírására szólította fel a nyelvészeket, régészeket és történészeket.¹² Mindez oda vezetett, hogy az őstörténeti kutatásban a nyelvészet játszotta a főszerepet, míg a történeti és régészeti források csak ennek kiegészítőjeként szerepeltek. Kimutatható tehát, hogy ha sok esetben csak közvetve, de komolyan befolyásolta a politika a régészeti kutatásokat is.

A továbbiakban Curta az etnikai tudatot kulturális antropológiai és régészeti megközelítésben tárgyalja. Etnikum értelemben a francia „ethnie” szót használja, az etnikumhoz kapcsolódó elméletek közül nagy figyelmet szentel Abner Cohen instrumentalista megközelítésének, mely szerint a politikai etnikai tudat

⁶ Niederle 1902–1924.

⁷ Borkovský 1940.

⁸ Curta 2001: 8–11; Curta 2002b: 206.

⁹ Fusek 2004: 162–163.

¹⁰ N. Ja. Marr (1864–1934) orientalista, az örmény és grúz nyelvek filológusa volt. Hatása a nyelvtudományon kívül kiterjedt a történelemre, irodalomra és a régészetre is. Életútjáról és szerepéről bővebben Klejn 1997: 198–227.

¹¹ A marrizmus legújabb magyar összefoglalása Havas 2002.

¹² Curta 2002b: 207. Sztálin kérése és őstörténeti felfogása ugyan ellentmondott Marr koncepciójának, de a továbbiakban e két elmélet összehangolására törekedtek.

célorientált jelenség, és külső nyomásra jöhet létre.¹³ Ez az elmélet nem új a történeti kutatásokban sem. Barfield a belső-ázsiai hszüang-nu birodalom kialakulásával kapcsolatban fejtette ki a külső nyomás birodalomszervező erejéről vallott nézeteit.¹⁴ Curta szlávokkal kapcsolatban felvázolt modellje gyakorlatilag meggyezik Barfieldével, nevével mégsem találkozhatunk a műben.

Az etnicitás régészeti vizsgálata során kétségkívül a posztmodern régészet vezéralakja Ian Hodder van Curtára legnagyobb hatással. Etnoarcheológiai könyvében Hodder is az egyes közösségek közötti versengés és nyomás közösségalkotó szerepét hangsúlyozza. Hodder a tárgyak szimbolikus jelentését emeli ki, melyek – a véleménye szerint – nemcsak tükrözik a valóságot, hanem aktív szerepük van a társadalom formálásában is.¹⁵ Régészeti elemzéseiben Curta Wiessner emblematisztikus stílusát használja az etnikum kifejezésének eszközeként.¹⁶

Könyvében Curta összegyűjtötte, és forráskritikailag elemezte a korai szláv történelemre vonatkozó írott forrásokat. Prokopioszt és Iordanest párba állítva az előbbi mellett foglal állást. Iordanes a szlávokat régi népként mutatja be, a Visztula folyó menti venethi néppel azonosítja őket. Vele szemben Prokopiosz a szlávokat új fenyegetésként írja le, nomádként jellemzi őket, és kiemeli demokratikus társadalmi berendezkedésüket. Curta kimutatja, hogy Iordanes Konstantinápolyban dolgozott, és írott forrásokat használt, így a venethikkal való azonosításnál az idősebb Plinius *Naturalis Historia* című művét másoló Julius Solinust és Tacitus *Germániáját* használta, a bevezetőben említett gót forrás pedig minden valószínűség szerint nem szájhagyomány, hanem Cassiodorus műve lehet. Iordanes-szel szemben Prokopioszt minden tekintetben hitelesnek tekinti. A szerző szerint a szlávokról szóló adatait az Itáliában harcoló szláv zsoldosoktól szerezte.¹⁷

A fejezet jelentősége, hogy a szláv őstörténet kutatásában Iordanes Šafaříktól kezdve elsődleges jelentőséggel bírt, hiszen e forrással hivatkoztak a szlávok ősiségére, s ez a forrás vezetett olyan régészeti elméletekhez, melyek az úgynevezett Przeworsk és Csernyahov-kultúrán keresztül egészen a rézkori Tripolje-kultúráig vezették vissza a szlávok régészeti emlékanyagát.¹⁸ Elsősorban ezért veszi védelmébe Fusek a gót történetírót, aki – a szlovák kutató véleménye szerint – származása révén az ifjúkorában az Észak-Balkánon találkozhatott szlávokkal, így szláv szájhagyományt is közvetíthetett. A Iordanes-nél szereplő Visztula folyó alakját (Viscla vagy Vistla) Schramm nyomán szláv eredetűnek tartja.¹⁹

Iordanes 551–552-ben Konstantinápolyban írhatta művét, valószínűleg az 5. század végén vagy a 6. század elején születhetett, és a dél-itáliai Croton

¹³ Cohen 1969; Curta 2001: 20.

¹⁴ Barfield 1981: 45–61.

¹⁵ Hodder 1982.

¹⁶ Wiessner 1983: 258.

¹⁷ Curta 2001: 36–37.

¹⁸ A kelet-európai császárkori kultúrák szláv azonosításának kutatástörténeti hátteréhez és a kapcsolódó problémákhoz lásd Brather 2004: 213–217.

¹⁹ Fusek 2004: 163.

városának volt püspöke.²⁰ Kérdéses ezután, vajon mikor lehetett alkalma Iordanesnek az Észak-Balkánon szlávokkal találkozni? Az osztrogótok 473 és 488 között kalandoztak a Balkánon Thiudimmerrel és fiával, Theoderikkal az élükön. Ezt követően Theoderik mintegy négyéves háborúban 489 és 493 között foglalta el Odoaker itáliai királyságát. A Balkán egyes területei továbbra is a gót érdekszférában maradtak, 509-ben Theoderik átadta ugyan Anasztaziosz császárnak Bassiana városát, és Pannonia Bassiensist, így a Gót Birodalom keleti határa Sirmium lett.²¹ A gót uralom a 6. század elejére tehát csak a Balkán nyugati részére terjedt ki, az első szláv betörésekről pedig az Al-Duna vidékén csak az 530-as években hallunk, ekkor Iordanes valószínűleg már Itáliában élt. A Visztula folyó nála szereplő Viscla alakja Julius Solinus elírására vezethető vissza.²²

Curta Iordanes művének szlávokra vonatkozó információit teljesen hiteltelennek tartja, nem reagál viszont semmit arra, hogy Iordanes miért éppen a venethit tartotta a szlávok őseinek. A venethi és a vend elnevezés összecseng, ráadásul etimológiailag is összetartozik. A szlávok vend elnevezését pedig a Samo epizód leírásánál maga sem tagadja.²³ Furcsa, hogy e fölött az adat felett Curta elsiklik. Míg a szerző Iordanes-szel szemben igen éles kritikával él, Prokopiosz leírásának tárgyalásakor fel sem merül benne, hogy a szláv demokrácia leírása egy antik toposz is lehet. Prokopiosz Jusztinianosz császár szenátori ellenzékét képviselte, és rajongott az antik kultúráért, műveiben kimutatható többek között Szophoklész, Thuküdidész, Plautus és Hérodotosz hatása is.²⁴ A szlávok leírásakor pedig kimutathatóan az antik milieu-elmélet szellemében ír, és Hérodotosz valamint Hippokratész óta élő toposzokat használ.²⁵

Jelentős nézetkülönbség mutatkozik Bragai Márton versének megítélése körül is. Márton püspök egy Sidonius Apollinaris által ihletett versében Sclavus alakban a megtérített népek között említi a szlávokat is. Curta a vers keletkezését az 570-es évek végére,²⁶ míg Fusek 558-ra helyezi.²⁷ Curta a szlávok szereplését e műben pusztá retorikai fogásnak tartja,²⁸ addig Fusek a hitelessége mellett áll ki.²⁹ Véleményem szerint a kérdésben a Sclavus alak a perdöntő, ugyanis ebben az időben a szklavénai alak volt az általánosan használt. A szklávai rövidített alakot először Malalas vagy forrása a Konstantinápolyi krónika használta Konstantinápoly 558–559-es ostromával kapcsolatban. Itt tehát egy konstantinápolyi

²⁰ Horváth 2004: 3–5.

²¹ Bóna 1984: 292–294.

²² Curta 2001: 40.

²³ Curta 2001: 109.

²⁴ Cameron 1985: 218; egy konkrét példával Benedicty 1963: 59–65.

²⁵ Benedicty 1962: 31–38; Benedicty 1965: 51–78.

²⁶ Curta 2001: 46.

²⁷ Fusek 2004: 163.

²⁸ Curta 2001: 46.

²⁹ Fusek 2004: 163–164.

hagyományról van szó,³⁰ nem pedig egy Fusek által feltételezett 536 előtti dél-pannóniai tradícióról.³¹

A könyv 4. fejezetében Curta a Duna-menti limes és erődrendszert vizsgálja a 6–7. század folyamán. Jusztinianosz az 539–540 telén lezajlott kutrigur támadás után három védővonalból álló erődrendszer építésébe fogott, hogy biztosítsa a Balkánt. Az erődök jelentős részét a 7. század elején felhagyták. Az általánosan elterjedt elmélet szerint az erődöket az avar és/vagy szláv támadások pusztították el. Az erődök pusztulása nyomán védelem nélkül maradt területre szivárogtak be a szlávok.³²

Curta elemzései szerint az erődök felhagyásának oka nem azok elfoglalása volt. A Hérakleiosz-kori Balkánról történő csapatkivonások oka a Birodalomban fellépő pénzügyi válságra vezethető vissza. Hasonlóképpen értelmezi a szerző az éremkincsleleteket is, melyek elrejtési okaként az inflációt nevezi meg.³³ Curta megállapításai szerint tehát a Balkán 620 és 680/690 között bizánci katonai erő nélkül maradt,³⁴ ugyanakkor azt állítja, hogy a Balkánon nincs 700 előtti időre keltezhető szláv település.³⁵ Annak ellenére, hogy Curta tagadja a korábbi migrációs elméletet, a leírt adatok továbbra is a Balkánra való bevándorlást valószínűsítik, még hozzá abban az időszakban, amikor ezen a területen egyfajta politikai vákuum alakulhatott ki. Az amerikai kutató elméletében új az, hogy számára az erődök felhagyása oka, és nem a következménye a szlávok beköltözésének.

Curta megállapításai szerint tehát a szklavén nevet – bár egyes csoportoknak önelnevezése is lehetett – 6. századi bizánci konstrukcióként és az északi, Al-Duna vidéki barbárok összefoglaló elnevezéseként használták.³⁶ Valóban ez a kép tükröződik vissza a korabeli bizánci forrásokból, így Prokopiosz szövegéből és Maurikiosznál is. Az előbbi auctor műveiről kimutatták, hogy a „milieu-“ vagy más néven „klíma-elmélet” híve,³⁷ s ez az utóbbi szerző leírásánál³⁸ is sejthető. Maurikiosz az általa tárgyalt népeket négy csoportra osztotta: 1. perzsák, 2. szkíták, 3. szőke népek (frankok) és 4. szlávok és antok.³⁹ A besorolásnál első szempillantásra látszik, hogy itt összefoglaló elnevezésről, sablonokról van szó, és nem feltétlenül etnikai egységekről. Az effajta toposzok használatának alapja azonban mindig a vélt vagy valós hasonlóság volt.

A továbbiakban az amerikai kutató a Dunától északra élő barbárok régészeti leletanyagával foglalkozik, nagy vonalakban áttekinti a gepidák, a langobardok,

³⁰ Lásd Curta 2001: 46. Itt a vers datálását Márton püspök konstantinápolyi látogatásához igazítja.

³¹ Fusek 2004: 164. 536 előtt semmilyen információ nem áll rendelkezésre a Dél-Pannóniából szlávokra, ráadásul nem meggyőző, hogy Márton püspök miért hagyta volna ki éppen a langobardokat a verséből.

³² A téma újabb magyar összefoglalása Bóna 1995: 69–80; Bóna 2000: 161–183, aki az erődök pusztulását a szlávok bevándorlásához köti.

³³ Curta 2001: 150–181.

³⁴ Curta 2001: 189.

³⁵ Curta 2001: 308.

³⁶ Curta 2001: 119.

³⁷ Benedicty 1962: 31–38.

³⁸ A szlávokról szóló leírás: Dennis 1981: 370–387.

³⁹ Dennis 1981.

az avarok és a „Pontusz-vidék” anyagi kultúráját, mellyel célja a Wiesner által megfogalmazott „emblematis stílus” nyomainak kimutatása. Az elemzés során már komoly hibák csúsznak be, a langobardokkal szembeni gepida csoportidentitás kifejezésének tartja a koponyatorzítást⁴⁰ figyelmen kívül hagyva a kronológiai különbségeket. A niederstotzingeni sír párhuzamaként említi a dél-koreai Bokchondong-ot,⁴¹ mely esetében már Joachim Werner hangsúlyozta, hogy semmi kapcsolat nem mutatható ki köztük, és ő is csak hasonló társadalmi jelenségek illusztrálására használta.⁴² Curta módszerére jellemző, hogy egyes lelettipusok térképre vitelével az élesen elváló csoportokat az emblematis stílus megjelenési formájának tartja. Ezzel tulajdonképpen az etnikumjelző tárgyat új néven, de régi módszer szerint használja.

Az avar leletanyaggal kapcsolatban megjegyzi, hogy kizárólag az avar kor kori periódusában használhatóak a sírban talált érmék pontos keltezésre, később már nem.⁴³ A szerző azonban nem veszi figyelembe a közép avar kori éremmellékletes sírok keltezhetőségének a fentiekhez hasonló lehetőségét.⁴⁴

A „Pontusz-vidéki” leletanyaggal kapcsolatban elsősorban a kutatásban az úgynevezett „Martinovka-leletcsoport” kötött kincsleletekkel foglalkozik, kimutatja, hogy ezek nem lehetnek ant (ami a szovjet régész terminológiában keleti-szláv megnevezés szinonímája volt) régiségek, mert mindegyik 600 utánra datálható, vagyis arra az időpontra, amikor az írott forrásokból ismert „antok” politikailag már megszűntek létezni.⁴⁵ Bálint Csanád már 1989-ben hasonló álláspontra jutott, megállapítása szerint a kincsleletek nem hozhatók kapcsolatba az antokkal és a keleti szlávokkal és a Martinovka-stílus eredetét inkább Bizáncban kell keresni.⁴⁶ Curta a kincsek elrejtésének okaként a társadalmi versengést említi, hangsúlyozza, hogy a kincsleletek összetétele arra utal, hogy az asszonyok a társadalmi státusz hordozói lehettek.⁴⁷

Borkovský óta az ún. „prágai típusú” edényeket a korai szlávok egyértelmű jelzőjeként, a szláv kollektív tudat kifejeződéseként tartották számon. Kivétel sokáig egyedül Bóna István volt, aki a langobard (tehát germán és nem szláv) sírokban talált kis méretű korongolatlan edénykékkal kapcsolatban megjegyezte, hogy ezek egyszerűségükből adódóan nem alkalmasak bármely összetett konzekvencia levonására.⁴⁸ A magyar kutató nyomán Curta megkérdőjelezte a „prágai típus” létét.⁴⁹ Bóna megállapításaival Fusek is egyetért kiemelve, hogy a magyar kutató által ismerttetett darabok nem tekinthetők a „prágai típusba”

⁴⁰ Curta 2001: 201.

⁴¹ Curta 2001: 199.

⁴² Werner 1988.

⁴³ Curta 2001: 204.

⁴⁴ Bóna 1970: 243–263; Garam 1992: 145–147, 228–250.

⁴⁵ Curta 2001: 212–223.

⁴⁶ Bálint 1989: 90–91.

⁴⁷ Curta 2001: 222–223.

⁴⁸ Bóna 1968: 35–45; Bóna 1979: 393–404.

⁴⁹ Curta 2001: 289; Curta 2001a: 94.

tartozóknak, mert – a véleménye szerint – ez esetben urnáknak (tehát temetőknak) és telepleleteknek is elő kellett volna kerülniük.⁵⁰ Morvaországban Podolín lelőhelyet emelte ki a szlovák kutató, annak bizonyítékeként, hogy a prágai típushoz hasonló, de attól készítési jegyeiben jelentősen különböző edénytípus langobard telepen is előkerülhet.⁵¹ Időközben Magyarországról is közöltek langobard telepet, ahol szintén előfordulnak a kézzel készült, és távolról a „prágai típushoz” hasonlító, de attól jól elkülöníthető úgynevezett „szváb fazekak”. Ezek a gömbös testű és peremkiképzés nélküli edényeknek a felületét időnként alig látható vízszintes seprűzéssel látták el hajdani készítőik, ami arra utal, hogy a készítés technikáját tekintve is elkülöníthető a fentebb említett „prágai típustól”.⁵²

Az egykori Avar Kaganátus területén sírkerámiaként előkerült „prágai típusú” edények vizsgálata kimutatta, hogy e típus gyakran a kelet-dunántúli meroving kultúrájú temetők sírkerámiájaként jellemezhető.⁵³ A kutatások tehát megerősítik, részben kiegészítik Bóna véleményét,⁵⁴ mivel az avar korból is ismertek a „prágai típushoz” hasonlító, de nem szláv leletkörnyezetből származó edények.

A „prágai típus” esetében Curta a kronológiát is bírálja. A fő érve – ellenében a kutatás általános megközelítésével – az, hogy pusztán az edényformák alapján nem lehet kronológiát felállítani. Etnoarcheológiai példákon keresztül arra mutat rá, hogy egy-egy népcsoport edénykészlete jóval többféle típust tartalmaz, mint hogy az egy edénytípussal leírható legyen; ráadásul azt is hangsúlyozza, hogy a fazekak alakja a funkciójukhoz igazodik és inkább ezért hasonlók egymáshoz.⁵⁵ Fusek ezzel az érveléssel szemben azzal védekezik, hogy a langobard edényművesség megszűnésével megszakadt a folyamatosság a fazekasság területén is és ezért jelentek meg a jóval kezdetlegesebb minőségű és ezért más népcsoportok megjelenésével kapcsolatba hozható „prágai edények”.⁵⁶ Fusek véleménye szerint tehát elsősorban az edények formáját, s azon belül a perem kialakítását használhatjuk csak fel a belső kronológia megalkotására.⁵⁷ A szlovák kutató szerint Curta ráadásul figyelmen kívül hagyta a szláv kerámia két relatív kronológiai időszakra való osztását is.⁵⁸

Az amerikai kutató hozzászólt a Balkán szláv betelepülésének a kronológiájához is. Curta Görögország „szláv” megszállását a 8. századra teszi, és az olympiai hamvasztásos temetőt 700 utáni időszakra datálja. A temető késői datálását

⁵⁰ Curta munkája kapcsán felmerül annak a problémája, hogy ezek az edények nem csak a háztartásban kaptak szerepet, hanem sokszor urnaként is használták azokat. Munkája más részében maga a szerző hangsúlyozza az urnák etnikus jelentőségét.

⁵¹ Fusek 2004: 165.

⁵² Skriba – Sófalvi 2004: 133, 137.

⁵³ Vida 1999: 151.

⁵⁴ Bóna 1968: 35–45; Bóna 1979: 393–404.

⁵⁵ Curta 2001: 285–290.

⁵⁶ Fusek érvének ellentmond, hogy hasonló, rossz minőségű edényformák – amint arról Bóna István kutatásai kapcsán fentebb szó esett – langobard leletkörnyezetből is ismertek.

⁵⁷ A szlovák kutató tehát elveti annak lehetőségét, hogy a más a kerámia kialakításán megfigyelhető jellegzetesség alapján bármiféle tipológiai és ebből adódóan kronológiai különbség levonható.

⁵⁸ Fusek 2004: 167.

a dinnyemag alakú gyöngyökre és a sírok fémleleteire alapozta.⁵⁹ Az egyik feltáró, Vida Tivadar a temető kezdetét a 7. század második negyedére datálta. A magyar kutató kronológiájában nem csupán a kerámia belső időrendjére támaszkodott, hanem a gyöngyökre és fémleletekre is.⁶⁰ Curta azonban nem vette figyelembe, hogy az Olympiában talált gyöngyök között olyan darabok is voltak, melyek a 7. század középső harmadától terjednek el, így a Kárpát-medence jól datált avar kori sírjai segítséget nyújthatnak e hamvasztásos temető keltezésében is.⁶¹ A temető kezdetének 7. századi – Curta által javasoltnál korábbi – datálását megerősítik a kiszélesedő végű, négyzetes átmetszetű, hurkos-kampós záródású vas nyakperek is.⁶²

Könyvében Curta alulértékeli az edények formai kialakítását, ugyanakkor túlértékeli azok díszítését. Az edényperemek bevagdosását vagy ujjbenyomkodással való tagolását az említett emblematikus stílus megnyilvánulásának tekinti. Ezt a pecsételt díszű kerámiával való közös térképezéssel próbálta bizonyítani.⁶³ Díszített peremű kézzel formált edények ugyanakkor a Kárpát-medence avar kori leletegyütteseiben és a kelet-európai steppe-vidékről is szép számban ismeretek, így nincs okunk azt szláv etnikumjelzőnek tartani.⁶⁴ A Curta térképén látható éles elkülönülést az okozza, hogy két össze nem illő típus (ujjbenyomkodásos peremű edények, pecsételt díszű kerámia) elterjedését vizsgálta, melyek között még kronológiai különbség is van.⁶⁵

A lelőhelytérképekkel kapcsolatban Fusek joggal rója fel Curta-nak, hogy csak a Dnyeszter és az Al-Duna vidék között törekedett teljes térképezésre, míg a többi területről csak egy-egy példát hoz, s így a térképek félreérthetőkké váltak.⁶⁶

A fibulák elterjedésének vizsgálata a korai szláv régészet elemzése során elkerülhetetlen, mert a fibulákat a kutatásban etnikus tartalommal látták el. Így váltak az ún. „ujjas” vagy kengyelfibulák szlávokká, és az öntött aláhajtott lábúak pedig bizánciakká.⁶⁷ A fibulák vizsgálata során Curta térképre vetítette a 6–7. század főbb fibulatípusait, és megállapította, hogy az aláhajtott lábú és számszerűfibulák elsősorban a Dunától délre a kora-bizánci erődökben összpontosulnak.⁶⁸ Valójában az aláhajtott lábú fibulák is viszonylag gyakoriak a Dunától északra

⁵⁹ Curta 2001: 308; Curta 2002: 95–101.

⁶⁰ Vida–Völling 2000.

⁶¹ Szegvár-sápoldali 3. női sírban II. Konstantin 648–652 verési idejű solidusával együtt fordult elő ilyen gyöngy. A világoszöld dinnyemag-gyöngyök kronológiájához és a szegvári sírhoz lásd Pásztor 1996: 216, 2. kép, vö. még Vida–Völling 2000: 86–91.

⁶² A tárgyak analógiái részben VII. századi Martinovka-típusú kincsekből származnak, megtalálhatók a közép-európai kincsleletekben (Čadjavica, Zalesie, Zemianský Vrbovok/Nemesvarbók), de előfordul avar sírban is (Terehegy 1. sír). Az olympiai temető 7. század második felére való keltezéséről: Vida–Völling 2000: 75.

⁶³ Curta 2001: 291–293.

⁶⁴ Vida 1999: 141–143.

⁶⁵ Fusek 2004: 172.

⁶⁶ Fusek 2004: 168.

⁶⁷ Werner 1950: 166–172; Werner 1960: 114–120.

⁶⁸ Curta 2001: 273; Fig. 58.

fekvő térségben így Moldvában és Ukrajnában is, amint azt Gavrituchin elterjedési térképe bizonyította,⁶⁹ de megtalálhatók a Dunántúl kora avar kori temetőiben is.⁷⁰ Sajnos a „szláv” hamvasztásos temetkezések esetében nincs lehetőség a viseleti mód vizsgálatára, az avar kori csontvázas sírokban való előfordulásuk arra utal, hogy több esetben nem rendeltetésszerűen használták azokat.⁷¹

A fibulákon belül különösen jelentős szerepet kapnak a kengyelfibulák, melyeket már Werner „szláv kengyelfibuláknak” nevezett.⁷² Werner a Mazúriában talált hasonló darabokat kereskedelmi kapcsolat emlékeinek tartotta.⁷³ Az ún. „szláv kengyelfibulák” így szláv etnikumjelzővé váltak, és az elterjedési térképeit a szlávok balkáni bevándorlásának jelzésére használták.⁷⁴ Többek között Sebastian Brather is rámutat arra, hogy mennyi problémát okoz a régészetben az a szemlélet, hogy egy-egy kiragadott tárgyat, elsősorban fibulákat és fegyvereket etnikumjelzőként használunk, hiszen azok a fennmaradt anyagi kultúrának is csak nagyon kis szeletkéjét képviselik.⁷⁵ Curta e tárgyat is vizsgálat alá veszi. Werner csoportjait⁷⁶ meghagyva a fibulák szeriációját és klaszter-analízisét végezte el. Az egymáshoz legközelebb álló darabokat a térképi ábrázolásakor összekötötte egymással, s ezeket közvetlen kapcsolatok (beházasodás vagy ajándék) emlékének tartotta.⁷⁷

Problematiszababb a kengyelfibulák társadalmi értelmezése Curtánál. A kengyelfibulákat hatalmi szimbólumként értelmezi. Ennek alapja az, hogy szláv környezetben mindig településekről kerülnek elő, és mindig csak egy példány településenként. Kengyelfibula mindig a település Curta szerinti legrangosabb házából kerül elő.⁷⁸ Az efféle kijelentések teljesen feltárt települések esetén is kockázatosak, ez esetben pedig nem elsősorban ilyen telepekről van szó. Gödörházak esetén pedig igen nehéz megállapítani a házak rangsorát. Még ennél is furcsább lenne, ha a számukra ennyire fontos, hatalmi szimbólumként szerepet játszó tárgyat a település felhagyásakor következetesen a padlón felejtették volna. A kengyelfibulák hatalmi szimbólumként való értelmezésének eleve ellentmond az a tény, hogy elsősorban telepleteként fordul elő.

⁶⁹ Gavrituchin 2002: 246, 2. karta.

⁷⁰ Garam 2003: 101–102.

⁷¹ Garam 2003: 102.

⁷² Werner 1950: 150–172.

⁷³ Werner 1984: 74–77.

⁷⁴ Ez a szemlélet Magyarországon is hatott, Cs. Sós Ágnes a Csepel-hárosi temető ujjas fibulájának tulajdonosát avar családba beházasodott szláv asszonynak tartotta (Cs. Sós 1961: 50).

⁷⁵ Brather 2002: 157. Feltehetően ez a német régészetben teljesen bevett módszer vezette arra Wernert, hogy a szlávok esetében is a fibulákat tegye meg etnikumjelzőnek.

⁷⁶ Werner 1950: 166–172; Werner 1960: 114–120.

⁷⁷ Curta 2001: 247–270. Az I. A és B típusú fibulák részletesebb tipológiai és klaszter-analízisét lásd Curta 2005: 103–108.

⁷⁸ Curta 2001: 274–275. Újabb cikkében Curta a görögországi példányokat helyi készítésűként határozta meg, és a személyes kapcsolatokat, ajándék vagy beházasodás hangsúlyozta a nagyobb népmozgásokkal szemben. (Curta 2005: 130–131.)

A kengyelfibulák szláv etnikumhoz kötése már teljesen túlhaladottnak tekinthető, a tárgytypussal kapcsolatban Curta-val párhuzamosan Radu Harhoiu⁷⁹ és Vida Tivadar⁸⁰ is arra jutott, hogy nem tekinthetők etnikumjelzőknek. Garam Éva az ujjas fibulákat germán eredetű, de nem germán területen átalakult fibula-típusnak tartja, és nem tekinti etnikumjelzőnek.⁸¹

A tüzelőberendezéssel ellátott gödörházakat hagyományosan szláv etnikumjelzőként szokták értelmezni, a fűtést szláv találmányként értékelve. Elsősorban a kőtűzhelyet tartották szláv etnikumjelzőnek.⁸² Curta térképre vitte a különböző fűtőberendezéssel ellátott gödörházakat is, melyek között elkülönített kő, téglá és agyagtűzhelyes gödörházakat és a Havasalföldön csoportosuló agyagkemencéket stilisztikai eltérésnek tartja.⁸³ Havasalföld kövekben szegény terület, míg a Dunától délre az antik városokból könnyen hozzáférhető nagy számú égetett téglá indokolja a téglatűzhelyek nagy arányát. Fusek e térképnél is kifogásolta a dunántúli, szlovákiai és csehországi lelőhelyek hiányát, és alaposan kiegészítette a térképet.⁸⁴ Fusek térképén több a Kárpát-medence belső területeiről származó, avar környezetből ismert fűtőberendezéssel ellátott ház is feltűnik. A kőtűzhelyes házak kizárólagos szláv eredetét és használatát hazánkban már Bóna István is vitatta, aki a dunajvárosi avar telep kőtűzhelyes házai kapcsán utalt arra, hogy Pannóniában már a késő római korban megjelenik a tárgyalt háztípus.⁸⁵ A kőkemence elterjedése egyrészt funkcionális, másrészt kronológiai jelenség, hiszen a 6. század végétől kezdődően egyre nagyobb arányban találunk fűtőberendezéssel ellátott gödörházakat a koraközépkori településeken.

Curta a fazekak formáját funkcionálisnak tartva összehasonlította a korongolatlan és a korongolt fazekak méretbeli arányait.⁸⁶ A szóródási diagramon egyértelműen látszik, hogy a korongolt és a kézzel készített edények méretarányai nem válnak el egymástól, mely a fazekak formájának funkcionális, és nem ideológiai meghatározottságára utal.

A lapos kenyerek sütésére szolgáló sütőtálat gyakran találunk a szláv településterületen található településeken, ezért gyakran szláv etnikumjelzőként is használták.⁸⁷ Curta térképe⁸⁸ Fusek szerint itt is túl szórványosan ábrázolja a kelet- és közép-európai sütőtálat, ami azt a hamis benyomást keltheti, hogy a romániai leletek a legkorábbiak, s ezért Curta térképét itt is korrigálja.⁸⁹ Az amerikai kutató a sütőtálakkal kapcsolatban azok táplálkozástörténeti fontosságára utal.

⁷⁹ Harhoiu 2001: 148–150.

⁸⁰ Vida – Völling 2000: 26–32.

⁸¹ Garam 2003: 115.

⁸² A kőtűzhelyek és a szlávok összekapcsolása lásd például Baran 1986: 170.

⁸³ Curta 2001: 285.

⁸⁴ Fusek 2004: Karte 2., 171.

⁸⁵ Bóna 1973: 66; 68.

⁸⁶ Curta 2001: 288–289; Curta 2001a: 83.

⁸⁷ Simonova 1997: 86, Abb. 3.

⁸⁸ Curta 2001: 297, Fig. 72.

⁸⁹ Fusek 2004: 173–174. és Karte 4.

Vizsgálja a településen belüli szóródásukat, eredményei szerint a települések közösségi használatú részeinél sűrűsödik e tárgytípus, mely a közösségi életben való nagy szerepére utal.⁹⁰

A könyv hetedik fejezete a korai szláv társadalommal foglalkozik. A hagyományos magyarázat szerint a szlávok társadalmi szerkezetére a nagycsaládi alapú katonai demokrácia volt a jellemző, mely Prokopiosz leírására támaszkodik, mely szerint a szlávok demokráciában éltek, és nem tűrtek el vezetőket maguk fölött. Curta is ezt használja forrásként.⁹¹ Valójában Prokopiosz leírása az antik klíma-elmélet alapjain nyugszik. A szlávok északi emberek, tehát világos bőrűek és hajúak, vadak, de igazságosak, törvények nélkül anarchiában élnek. A demokrácia értelme a 6. században már 'népfelkelés', 'lázas', jelentése így valójában zűrzavar, anarchia lehetett Prokopiosznál.⁹² Mindez megkérdőjelez mindenfajta elméletet nemcsak a katonai demokráciáról,⁹³ de kétségbe vonja Curta magyarázatának érvényességét is a korai szláv szegmentáris társadalomról.⁹⁴ A szerző erénye ugyanakkor, hogy összegyűjti az összes adatot az írott forrásokból ismert korai szláv vezetőkről, és összeveti azokat a kulturális antropológia fogalmaival (*big-man*, *great-man*, *chief*). Curta egy fejlődési folyamatot tételez fel, mely a szegmentáris társadalomból a főnökség felé vezet, és egy *great-man* – *big-man* – *chief* fejlődési sort tételez fel. Ugyanakkor ez a fejlődés egy generáció alatt is végbemehetett, hiszen Samo egyszerre volt harci vezető, a közösségi kultuszok központi alakja, majd közösségteremtő erő a vendek között.⁹⁵

Curta könyvének legfontosabb és leginkább vitatottabb részében tagadja a szláv migrációt, a Prága-kultúra létét és a szlávok létrehozásáról (*making of the slavs*) beszél. Elmélete szerint a szláv 'ethnie' és az anyagi kultúra is az Al-Duna vidékén Jusztinianosz erődépítési programjának következtében külső nyomásra jött létre. Mindez fontos társadalmi változásokkal együtt járt, melynek során új hatalmi elit jött létre. Az új elit fő feladata a Balkán elleni betörések megszerzése volt. A külső nyomás hatására megerősödött társadalmi versengés következtében fontosabbá vált az emblemikus stílus és ez által kialakult az al-dunai szlávokra jellemző anyagi kultúra. Curta szerint tehát a szláv a bizánci forrásokban egy összefoglaló elnevezés (*umbrella-term*), melybe akár több etnikum is beletartozhatott.⁹⁶

Nem kétséges, hogy a bizánciak összefoglaló elnevezésekkel tették világosabbá maguk számára a barbárok számukra átláthatatlan etnikai tarkaságát. Az is nyilvánvaló, hogy a forrásokban nem a modern értelemben vett etnikai elnevezésként használták a szklavénoi szót. Az azonban már kérdéses, hogy valóban

⁹⁰ Curta 2001: 297–306.

⁹¹ Curta 2001: 311.

⁹² Benedicty 1962: 31–38.

⁹³ Kutatástörténeti áttekintése: Curta 2001: 312–319.

⁹⁴ Curta 2001: 319–325.

⁹⁵ Curta 2001: 325–332.

⁹⁶ Curta 2001: 335–346.

létezett-e közös szláv-tudat. Ennek első emléke a 12. századi Orosz Évkönyvekből (*Poveszty Vremennih Let*) származik, bár elképzelhető, hogy voltak ennek előzményei is.⁹⁷

Florin Curta munkája rendkívüli fontosságú módszertani szempontból. A szerző kísérletet tesz arra, hogy elsősorban ősrégészetre kidolgozott elméleteket alkalmazzon egy kora középkori témára. Az etnikai tudatot társadalmi konstrukcióként szemléli,⁹⁸ és fontosnak tartja a külső nyomás etnikai tudatra gyakorolt hatását.

Elemzéseit során gyakran Hoddert és Wiessnert követve a tárgyak szimbolikus szerepére és az emblematikus stílusra koncentrálnak. Sajnos több esetben az elméletek alkalmazásának a helyessége kérdéses marad. Emblematikus stílust általában egyes tárgytípusok térképezésénél élesen elváló csoportok meglétékor állapít meg, az ilyen meghatározások több esetben önkényesnek tűnnek, hiszen egy térképen sokszor egymástól kronológiailag is eltérő tárgytípusokat is ábrázol. Mindennek eredményeképpen tárgyak vagy jelenségek alapján etnikumot határoz meg.⁹⁹ Problemátikus marad ugyanakkor az emblematikus stílus és a megerősítő stílus különválasztása, hiszen ez utóbbiról a könyvben nem is esik szó. Curta elsiklik a fölött is, hogy az emblematikus stílus sok esetben nem csak etnikumot, hanem társadalmi helyzetet is kifejezhetett, ráadásul ma már nem tudjuk, hogy melyik szimbólumnak mi volt az eredeti jelentése.¹⁰⁰

A régészeti elemzések során több problémával találkozunk, így egyes tárgytípusok elterjedésének vizsgálatánál Curta az Al-Duna vidéki lelőhelyeket veszi csak figyelembe, és a cseh- és morvaországi, a szlovákiai és dél-lengyelországi leleteket kihagyja.¹⁰¹ Munkája bár több esetben általánosításokra törekszik, így elsősorban regionális jellegűnek tekinthető, és így a könyv elsősorban az al-dunai szlávok 6–7. századi régészete és története összefoglalása.¹⁰²

A könyv rendkívül nagy jelentőségű Kelet-Közép-Európa koraközépkori régészete és történelme szempontjából is. Curta leszámolt a 19. századi romantikus nacionalizmus örökségével, és modern kultúrantropológiai és ethnoszociológiai elméletekkel pótolja azt. Az amerikai kutató mítoszt döntöget, és tabukat sért meg, könyvével pedig valójában egy alternatív szláv őstörténetet ír, melynek konklúziója nem az, hogy így volt, hanem – ha lerántjuk a téma másfél évszázados kutatásának ideológiáit és toposzait – így is lehetett.

Csiky Gergely

⁹⁷ Ezzel az adattal kapcsolatban is felmerülhet az a kérdés, hogy valóban egy csoport-tudat emléke, vagy a tudós szerzőnek betudható bizánci hatásról van-e szó?

⁹⁸ Hasonlóképp Brather 2000: 160–162.

⁹⁹ Például a borostyángyöngyöket az emblematikus stílus kifejezésének tartva gepida etnikum-jelzőnek tekinti: Curta 2001: 196.

¹⁰⁰ Az ehhez kapcsolódó problémákról részletesebben Brather 2000: 162–172.

¹⁰¹ Ezt Fusek fel is rója neki. (Fusek 2004: 168.)

¹⁰² Erre utal a könyv alcíme is.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Bálint Csanád 1989: *Die Archäologie der Steppe. Steppenvölker zwischen Volga und Donau vom 6. bis zum 10. Jahrhundert*. Wien-Köln
- Baran, Vladimir D. 1986: Die frühslawische Siedlung von Raškov, Ukraine. *Beiträge zur Allgemeinen und Vergleichenden Archäologie*. 8. 73–175.
- Barfield, Thomas J. 1981: The Hsiung-nu Imperial Confederacy: Organization and Foreign Policy. *Journal of Asian Studies*. 41. 1. 45–61.
- Benedicty Róbert 1962: A milieu-elmélet a kaisareiai Prokopiosnál. *Antik Tanulmányok* 9. 31–38.
- Benedicty Róbert 1963: A Thuléról szóló ethnografiai exkúrsus a kaisareiai Prokopiosnál. *Antik Tanulmányok* 10. 1. 59–65.
- Benedicty, Robert 1965: Prokopios' Berichte über die slawische Vorzeit. Beiträge zur historiographischen Methode Prokopios von Kaisareia. *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinischen Gesellschaft* 14. 51–78.
- Bóna István 1968: Über einen archäologischen Beweis des langobardisch-slawisch-awarischen Zusammenlebens. *Študijné Zvesti AÚ SAV* 16. 35–45.
- Bóna István 1970: Avar lovassír Iváncsáról. *Archaeologiai Értesítő* 84. 243–263.
- Bóna István 1973: *VII. századi avar települések és Árpád-kori magyar falu Dunaújvárosban*. Fontes AH Budapest.
- Bóna István 1979: Die langobardische Besetzung Südpannoniens und die archäologischen Probleme der langobardisch-slawischen Beziehungen. *Zeitschrift für Ostforschung* 28. 393–404.
- Bóna István 1984: A népvándorlás kor és a korai középkor története Magyarországon. In: Székely György (főszerk.) *Magyarország története. Előzmények és magyar történet 1242-ig*. Budapest 265–373.
- Bóna István 1995: Az avar hadjáratok és az al-dunai bizánci erődök pusztulása. In: Ujváry Zoltán (szerk.) *Tanulmányok és közlemények*. Debrecen–Szolnok. 69–80.
- Bóna István 2000: Die awarenfeldzüge und der Untergang der byzantinischen Provinzen an der Unteren Donau. In: *Kontakte zwischen Iran, Byzanz und der Steppe in 6.-7. Jahrhundert*. VAH IX. 163–183.
- Borkovský, Ivan 1940: *Staroslovanská keramika ve střední Evropě. Studie k počátkům slovanské kultury*. Praha
- Brather, Sebastian 2000: Ethnische Identitäten als Konstrukte der frühgeschichtlichen Archäologie. *Germania* 78. 139–177.
- Brather, Sebastian 2002: Ethnic Identities as Constructions of Archaeology: The Case of Alemanni. In: Gillett, Andrew (szerk.) *On Barbarian Identity. Critical Approaches to Ethnicity in the Early Middle Ages*. /Studies in the Early Middle Ages. Vol. 4./ Turnhout, 149–175.
- Brather, Sebastian 2003: Curta, Florin: The Making of the Slavs. History and Archaeology of the Lower Danube Region, c. 500–700. Cambridge 2001. Rezension. *Etnographisch-archäologische Zeitschrift* 44. 311–316.

- Brather, Sebastian 2004: *Ethnische Interpretationen in der frühgeschichtlichen Archäologie. Geschichte, Grundlagen und Alternativen*. Ergänzungsbände zum Reallexikon der Germanischen Altertumskunde. Band 42. Berlin–New York
- Cameron, Averil 1985: *Procopius and the sixth century*. Berkeley
- Cohen, Abner 1969: *Costum and Politics in Urban Africa. A Study of Hausa Migrants in Yoruba Towns*. London
- Curta, Florin 2001: *The Making of the Slavs. History and Archaeology of the Lower Danube Region, c. 500–700*. Cambridge
- Curta, Florin 2001a: The Prague Type: a Critical Approach to Pottery Classification. *Arch. Bulgarica* 5. 73–106.
- Curta, Florin; Vida, Tivadar – Völling, Thomas 2002: Das slawische Brandgräberfeld von Olympia (Rez.) *Arch. Bulgarica* 6. 95–101.
- Curta, Florin 2002: From Kossinna to Bromley: Ethnogenesis in Slavic Archaeology. In: Gillett, Andrew (szerk.): *On Barbarian Identity. Critical Approaches to Ethnicity in the Early Middle Ages*. /Studies in the Early Middle Ages. Vol. 4./ Turnhout 201–218.
- Curta, Florin 2005: Female Dress and 'Slavic' Bow Fibulae in Greece. *Hesperia* 74. 101–146.
- Garam, Éva 1992: Die münzdatierten Gräber der Awarenzeit. In: Daim, F. (szerk.): *Awarenforschungen II. Studien zur Archäologie der Awaren* 4. Wien 135–250.
- Garam Éva 2003: Avar kori fibulák. *Archaeologiai Értesítő* 128. 95–123.
- Dennis, George T. 1981 *Das Strategikon des Maurikios – Einführung, Edition und Indices von George T. Dennis. Übersetzung von Ernst Gamillscheg*. Corpus Fontium Historiae Byzantinae Vol. XVII. Wien
- Fusek, Gabriel 2004: „Slawen” oder Slawen? Eine polemische Auseinandersetzung über eine wertvolle Monographie. – Florin Curta: *The Making of the Slavs. History and Archaeology of the Lower Danube Region, c. 500–700*. Cambridge University Press. Cambridge Studies in Medieval Life and Thought. Fourth Series. Cambridge 2001. *Slov Arch* 52. 1. 161–186.
- Gavrituchin, I. O. 2002: Fibuly vizantijskogo kruga v Vostočnoj Evrope (litye dunajsko-illirijskie). *MAJET* IX. 229–250.
- Hariton, Silviu 2004: Curta, Florin: *The Making of the Slavs. History and Archaeology of the Lower Danube Region, c. 500–700*. Cambridge 2001. review. *Southeast European Politics* 5/1 (2004) 101–103.
- Harhoiu, Radu 2001: Archäologische Kulturgruppen des 6–7. Jahrhunderts in Siebenbürgen. Forschungsgeschichtliche Überlegungen. *SlovArch* 37. 139–163.
- Havas Ferenc 2002: *A marxizmus-szindróma. A sztalinizmus és a nyelvtudomány*. Budapest
- Hodder, Ian 1982: *Symbols in Action*. Cambridge
- Horváth Szilvia 2004: Iordanes élete és műve. In: Iordanes: *Getica. A gótok eredete és tettei*. Közreadja: Kiss Magdolna. Budapest
- Klejn, Lev S. 1997: *Das Phänomen der sowjetischen Archäologie. Geschichte, Schulen, Protagonisten. Aus dem Russischen von D. Schorkowitz unter Mitwirkung von V. Kulik*. /Gesellschaften und Staaten im Epochenwandel. Band 6./ Frankfurt a. M.
- Niederle, Lubor 1902–1924: *Slovanské Starožitnosti*. I–VIII. Praha.
- Pásztor Adrienn 1996: A magyarországi kora és középkor avar kori gyöngyök tipológiai vizsgálata. *MFMÉ StudArch* 2. 195–215.

- Petrov, Nikolaj 2002: Etničnost' drevnich slavyan: istoričeskaja realija ili invencija vizantijcev. Archeologija RU. <http://www.archaeology.ru/ONLINE/Petrow/recenz.html>
- Šafařík, Pavel Jozef 1837: *Starožitnosti*. Praha
- Schafarik, Paul Joseph 1844: *Slawische Alterthümer*. I-II. Leipzig.
- Simonova, E. 1997: Material'naja kul'tura slavyanskogo naselenija Severo-Vostočnoj Vengrii VII-XI. vv. (po keramičeskim materialam). In: *Central Europe in 8th-10th Centuries /Mitteleuropa im 8-10. Jahrhundert. Internationale Wissenschaftliche Konferenz*. Bratislava 2-4. Oktober 1995. Bratislava. 81-91.
- Skriba Péter – Sófalvi András 2004: Langobard település Balatonlelle határában. *Archaeologiai Értesítő* 129. 121-163.
- Cs. Sós Ágnes 1961: Újabb avar kori leletek a Csepel szigetről. *Archaeologiai Értesítő* 88. 32-51.
- Vida Tivadar 1999: *Die awarenzeitliche Keramik I*. VAH VIII. Budapest
- Vida, Tivadar – Völling, Thomas 2000: *Das slawische Brandgräberfeld von Olympia. Archäologie in Eurasien Band 9*. Rahden/Westf.
- Werner, Joachim 1950: Slawische Bügelfibeln des 7. Jahrhunderts. In: *Reinecke Festschrift zum 75. Geburtstag von Paul Reinecke am 25. September 1947*. 150-172.
- Werner, Joachim 1960: Neues zur Frage der slawischen Bügelfibeln aus süd-osteuropäischen Ländern. *Germania* 38. 114-120.
- Werner, Joachim 1984: Zu den Bügelfibeln aus den völkerwanderungszeitlichen Brandgräberfeldern Masuriens. *Germania* 62. 1. 74-77.
- Werner, Joachim 1988: *Adelsgräber von Niederstotzingen bei Ulm und von Bokchondong in Südkorea: Jenseitsvorstellungen vor Rezeption von Christentum und Buddhismus im Lichte vergleichender Archäologie*. München
- Wiessner, P. 1983: Style and Social Information in Kalahari San Projectile Points. *American Antiquity* 48. 253-276.

